

ХОРИЗОНТИ БУДУЋНОСТИ

АНТРОПОЛОШКИ
И ДРУГИ НАУЧНИ ПРИСТУПИ

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

ЕТНОГРАФСКИ
ИНСТИТУТ САНУ

Хоризонти будућности:
антрополошки и други научни
приступи

Уредници
Бојана Богдановић
Кристијан Обшуст

Нови Сад – Београд, 2023.

Horizons of the future:
anthropological and other scientific
approaches

Editors
Bojana Bogdanović
Kristijan Obšust

Novi Sad – Belgrade, 2023

Издавачи:

Архив Војводине
Етнографски институт САНУ

Главни и одговорни уредници:

др Небојша Кузмановић
проф. др Драгана Радојичић

Уредници:

др Бојана Богдановић
Кристијан Обшуст, Мср

Уредник Монографских издања Етнографског института САНУ:

др Лада Стевановић

Уређивачки одбор Монографских издања Етнографског института САНУ:

проф. др Драгана Радојичић; др Јадранка Ђорђевић Црнобрња; др Младена Прелић;
др Милош Рашић; др Милеса Стефановић-Бановић; др Биљана Анђелковић; др
Магдалена Штандара; проф. др Душко Петровић; проф. др Ана Сара Луначек
Брумен; др Луције Ухликова; др Хелена Тот; проф. др Лидија Радуловић

Рецензенти:

Проф. др Бојан Жикић
Др Луције Ухликова
Др Срђан Радовић

Лектура:

Весна Смиљанић Рангелов

Превод на енглески:

Емина Јеремић Мићовић
Аутори

ИСБН: 978-86-7587-120-0

The Publishers:

Archives of Vojvodina

Institute of Ethnography of the Serbian Academy of Sciences and Arts

Editors in chief:

Dr. Nebojša Kuzmanović

Prof. Dr. Dragana Radojčić

Editors:

Dr. Bojana Bogdanović

Kristijan Obšust, Msc

The Institute of Ethnography SASA Monographic Publications Editor:

Dr. Lada Stevanović

The Institute of Ethnography SASA Monographic Publications Editorial team:

Prof. Dr. Dragana Radojčić, Dr. Jadranka Đorđević Crnobrnja; Dr. Mladena Prelić;

Dr. Miloš Rašić; Dr. Milesa Stefanović-Banović; Dr. Biljana Anđelković; Dr. Magdalena

Sztandara; Prof. Dr. Duško Petrović; Prof. Dr. Ana Sarah Lunaček Brumen; Dr. Lucie

Uhliková; Dr. Heléna Tóth; Prof. Dr. Lidija Radulović

Reviewers:

Prof. Dr. Bojan Žikić

Dr. Lucija Uhlikova

Dr. Srđan Radović

Proofreading:

Vesna Smiljanić Rangelov

Translation into English:

Emina Jeremić Mićović

Authors

ISBN: 978-86-7587-120-0

ХОРИЗОНТИ БУДУЋНОСТИ:
АНТРОПОЛОШКИ И ДРУГИ НАУЧНИ ПРИСТУПИ
Зборник радова

HORIZONS OF THE FUTURE:
ANTHROPOLOGICAL AND OTHER SCIENTIFIC
APPROACHES
Collection of papers

Нови Сад - Београд, 2023.

Садржај / Content

Реч уредника	11
Editors' Introduction	14

ПРОЛЕГОМЕНА / PROLEGOMENON

Бојана Богдановић

Кратак осврт на концепт будућности у антропологији	19
--	----

АНТРОПОЛОГИЈА (У) БУДУЋНОСТИ / ANTHROPOLOGY OF/IN THE FUTURE

Dan Podjed

Anthropology at a Crossroads	31
------------------------------------	----

Sanja Potkonjak

(Ra)stvaranje будућности: antropološki programi u kriznim vremenima	51
--	----

АНТРОПОЛОГИЈА И ДИГИТАЛНИ СВЕТ / ANTHROPOLOGY AND THE DIGITAL WORLD

Rea Kakampoura & Aphrodite-Lidia Nounanaki

Studying memes on social media: the case of memes for the pandemic of COVID-19 on Greek social media	71
---	----

Ana Banić Grubišić

#ustanakzaopstanak – putevima hešteg etnografije u potrazi za digitalnim manifestacijama ekološkog aktivizma u Srbiji	99
--	----

Sonja Žakula

It's like an episode of Black Mirror: how the Internet became a capitalist hellscape	121
---	-----

**АНТРОПОЛОГИЈА И НОВЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ /
ANTHROPOLOGY AND NEW TECHNOLOGIES**

Teodora Todorić Milićević

Odgovor humanističkih nauka na nove tehnologije:
da li će mašinsko učenje promeniti časove jezika i književnosti? ... 141

Sonja Radivojević

O ljudsko-tehnološkim odnosima iz antropološke perspektive –
promišljanja na preseku prošlosti i budućnosti 159

**АНТРОПОЛОГИЈА ЖИВОТНОГ ОКРУЖЕЊА /
ANTHROPOLOGY OF THE ENVIRONMENT**

Гордана Благојевић

Вода као огледало екоантрополошких односа:
случај општине Бабушница. 185

Jelena Ćuković

Životna sredina u eko-aktivističkim narativima 203

**АНТРОПОЛОГИЈА ИЗМЕЂУ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ /
ANTHROPOLOGY BETWEEN THEORY AND APPLICATION**

Lidija Vujačić

Homo consumens i Homo mediatas – kritički osvrt 223

Suzana Ignjatović

Nove reproduktivne prakse iz antropološke perspektive:
od „veštačkog života“ do kosmopolitske biosocijalnosti 237

Нина Аксић

Будућност народне традиције – поглед из перспективе
дечје антропологије 257

Индекс аутора 281

Index of Authors 283

Suzana Ignjatović
Institut društvenih nauka
signjatovic.d@gmail.com

Nove reproduktivne prakse iz antropološke perspektive: od „veštačkog života“ do kosmopolitske biosocijalnosti*

Rad ispituje antropološke implikacije novih reproduktivnih tehnologija. Poredimo antropološke pozicije iz perioda kada je počela intenzivnija primene novih reproduktivnih tehnologija (početkom devedesetih godina 20. veka) sa novijim antropološkim istraživanjima. Dijahronijski pratimo kako su se menjale reproduktivne prakse kroz sledeće aspekte: 1) naturalizacija i cirkulacija reproduktivnih praksi; 2) novi reproduktivni akteri i zajednice; 3) srodstvo i 4) rod. Analiza pokazuje da su neke promene anticipirane pre trideset godina ostale relevantne i danas, dok neki pravci razvoja nisu bili očekivani. Reproductivne tehnologije postale su normalizovani artefakti, a cirkulacija reproduktivnih praksi široko zastupljena. Srodstvo ostaje relevantan antropološki aspekt novih reproduktivnih praksi, dok se rodna dimenzija reprodukcije značajno menja. U završnom delu rada ispitujuemo epistemološke, metodološke i praktične implikacije promena u reprodukciji na antropologiju u doglednoj budućnosti.

Ključne reči: ljudska reprodukcija, nove reproduktivne tehnologije, antropologija, bioentiteti, srodstvo, rod

New reproductive practices from an anthropological perspective: from “artificial life” to cosmopolitan biosociality

The paper examines the implications of new reproductive technologies on anthropology. We focus on two historical points: the anthropological perspective on the emerging new technologies at the beginning of the 1990s, and more recent anthropological research in this field. We use a four-item analytical grid to re-examine the transformation of reproductive practices in anthropological discourse: 1) naturalization and circulation of reproductive practices; 2) reproductive actors and communities; 3) kinship and 4) gender relations. Some profound changes were anticipated thirty years ago, whereas some developments in reproductive

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija.

practices have only recently become relevant anthropological issues. Over several decades, new reproductive technologies have become normalized artifacts, with widespread circulation of reproductive practices. Kinship remains a relevant, anthropological aspect of new reproductive practices, while the gender dimension of reproduction is changing significantly. We also identified the most relevant epistemological, methodological, and practical implications of new reproductive technologies for anthropology in the foreseeable future.

Keywords: human reproduction, new reproductive technologies, anthropology, bioentities, kinship, gender

Uvod

U antropologiji periodično nastupa „diskurs krize“ podstaknut značajnim društvenim promenama, kao što je bilo očekivanje da će antropologija izgubiti predmet proučavanja i smisao postojanja. Tako su Malinovski i Levi-Stros najavljivali kritične tačke u disciplini koje će eventualno dovesti do njenog kraja (v. Ignjatović 2015). Rabinov je video mapiranje i sekvencioniranje genoma kao granični momenat (v. Rabinow 1992, 2008). Takve „eshatološke“ najave uvek su bile prevaziđene kroz istoriju antropologije. Da li su nove reproduktivne tehnologije potencijalni pokretač krize zato što radikalno menjaju centralne antropološke dimenzije povezane sa reproduktivnim praksama (srodstvo, rod, životni ciklus)?¹ Prateći istoriju

¹ Engleski termin *new reproductive technologies* obuhvata širok spektar tehnoloških mogućnosti da se utiče na reprodukciju, uključujući kontracepciju, abortus, prenatalno testiranje. Pojam *assisted reproductive technologies* (ART) označava nešto užu domen, tehnologije koje omogućavaju ili potpomažu reprodukciju. U nekim radovima se koriste oba termina (v. Franklin 2006). U Srbiji se koristi izraz „medicinski potpomognuta oplodnja“ u zakonskoj regulativi (Zakon o biomedicinskoj potpomognutoj oplodnji 2017). Radi uporedivosti sa drugim tekstovima, koristićemo izraz „nove reproduktivne tehnologije“, imajući na umu prvenstveno metode koje služe da omoguće reprodukciju: tehnikе vantelesne oplodnje (VTO) koje imaju homolognu formu (biološki roditelji su ujedno nameravani roditelji) i heterolognu formu (biološki roditelji nisu nameravani roditelji, tj. postoji donacija reproduktivnih ćelija); zatim, surogat-materinstvo (gestacijska majka nije nameravana majka, koja opet može, a ne mora biti genetski povezana sa detetom). U nove reproduktivne tehnologije svrstavamo i zamrzavanje sopstvenih reproduktivnih ćelija ili embriona sa namerom odlaganja procesa reprodukcije iz medicinskih i socijalnih razloga. U širem smislu, u nove reproduktivne tehnologije spadaju metode preimplantacione dijagnostike embriona, koje mogu biti povezane sa reproduktivnim problemima (nasledne bolesti i teškoće začeća). Metode inseminacije imaju zanimljiv status. Iako ne spadaju u nove reproduktivne tehnologije, njihova tehnička strana se menjala zahvaljujući boljim medicinskim protokolima i mogućnostima „skladištenja“ reproduktivnih ćelija na duži

antropoloških proročanstava o krizama, rekli bismo da su veće šanse da se otvori novi prostor za antropologiju, nego da se ugrozi njeno postojanje.

Nove reproduktivne tehnologije sadrže u osnovi pojam reprodukcije koji nije klasičan antropološki pojam. Reprodukcija postaje poseban predmet istraživanja poslednjih trideset godina (v. Han & Tomori 2022). Postoje mišljenja da je moderna antropologija izbegavala da se bavi reprodukcijom u vreme kada su feministički pristupi preuzeli primat u istraživanjima šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, usmeravajući pažnju na relacije moći i subordinaciju kao aspekte ljudske reprodukcije (v. Ginsburg 1991). Međutim, antropologija se oduvek bavila reproduktivnim domenom. Ako ljudska reprodukcija podrazumeva „događaje tokom životnog ciklusa čoveka, a posebno žene, odnosno delovanje ideja i praksi koje se odnose na plodnost, rađanje i odgajanje, na oblikovanje društvene i kulturne reprodukcije“ (Ginsburg 1991, 311, moj prevod), onda se antropologija bavi reprodukcijom kroz specifične teme, kao što su obredi vezani za plodnost i začeće ili obredi prelaza u ključnim događajima životnog ciklusa (v. Van Gennep 1909 [1981]). Takođe, veliki deo antropologije može se dovesti u vezu sa reprodukcijom: srodstvo; domaća ekonomija; rodne norme i identiteti; medicinska antropologija, pa čak i segmenti političke antropologije.

Razvoj novih reproduktivnih tehnologija na neki način je konsolidovao konstrukt reprodukcije kao posebno polje istraživanja. Tokom poslednjih tridesetak godina definišu se nove *reproduktivne prakse* koje na nov način objedinjuju aktere i strukturni okvir. Ujedno se identitetski definišu novi *reproduktivni akteri* (surogat-majke, davaoci reproduktivnih ćelija, nameravani roditelji, klinike) i *bioentiteti* (zamrznute reproduktivne ćelije, donirane reproduktivne ćelije itd.).² Na primer, gestacijsko surogat-materinstvo podrazumeva praksu koja uključuje surogat-majku koja će roditi dete „nameravanih roditelja“, porodice budućih zakonskih roditelja, ali i zajednicu koja će legitimisati srodničke odnose sa budućim detetom.

Reproduktivne tehnologije postaju nove vrste *kulturnih artefakata* koji su integrisani u reproduktivne prakse. One prevazilaze svrhu lečenja neplodnosti i postaju deo rutinskih protokola. Tako se menja kulturni idiom rok, što je dovelo do veće dostupnosti reprodukcije ne samo za one koji imaju medicinske, već i društvene razloge koji otežavaju ili onemogućavaju reproduktivni proces. To znači da inseminacija u širem smislu spada u nove reproduktivne prakse, budući da se menjaju ključni društveni aspekti njene primene (npr. mogućnost da se postane biološki roditelj izvan heteronormativnih okvira, posebno za LGBT korisnike reproduktivne medicine).

² Termin *bioentiteti* označava u biologiji proteine, gene, bolesti, biološke puteve, ontologiju gena itd. (v. Bell et al. 2011).

„rađanje zdravog potomstva“. Kontrolisanje procesa može započeti praktično pre začeća genetskim testovima koji otkrivaju potencijalne nasledne probleme kod roditelja (recesivno nasleđivanje bolesti), što ne mora biti vezano za postupak vantelesne oplodnje. U slučaju vantelesne oplodnje odvija se odabir genetski zdravih embriona pre implantacije. I tokom trudnoće koja nije nastala vantelesnom oplodnjom, primenjuju se neinvazivni prenatalni testovi ploda. Konačno, nakon rađanja deteta (bez obzira kakvo je poreklo trudnoće), dobijamo novu dimenziju kontrole budućnosti čuvanjem matičnih ćelija iz krvi pupčanika.

Antropološki uvidi su važni za razumevanje ovih promena u ljudskoj reprodukciji i kulturnih okvira u kojima se one dešavaju. Ovde nas zanima da li je ono što se dešavalo proteklih decenija bilo u skladu sa anticipacijama antropologa i da li je stepen promena u tehnologiji korespondirao sa glavnim pravcem antropoloških objašnjenja. Da li su reproduktivne prakse toliko drugačije danas da je potrebno napraviti novo konceptualno sito za njihovo razumevanje? Zbog toga ćemo primeniti retrospektivni pristup, polazeći od vremenske tačke kada je došlo do naglog skoka u primeni novih reproduktivnih tehnologija (v. European Society of Human Reproduction and Embryology 2018). Pogled unazad seže do početka devedesetih, kada su se antropolozi prvi put susreli sa novim fenomenima kao antropološkom činjenicom (v. Strathern 1992; Martin 1991). Posmatračemo kako su se menjale reproduktivne prakse i kako su se antropolozi bavili njima nekada i kako se bave danas.

Naturalizacija i cirkulacija novih reproduktivnih praksi

Razmotrićemo dva povezana procesa koji pokazuju promene u bazičnoj percepciji novih reproduktivnih tehnologija tokom trideset godina. Prvi proces se odnosi na postepeno prihvatanje tehnološki potpomognute reprodukcije kao prirodnog procesa. Negde se koristi izraz *normalizacija* (v. Franklin 2006), ali termin *naturalizacija* preciznije označava promenu. Drugi proces se odnosi na način realizacije reproduktivnih praksi u novom okviru, razmenu ili *cirkulaciju* reproduktivnih bioentiteta kroz tržišne i kvazitržišne mehanizme.³

Ulazak reproduktivnih tehnologija u širu upotrebu pre trideset godina najpre je percipiran kroz dualizam prirodno–veštačko. Legislativne i šire

³ Razmena nije nužno tržišna transakcija, već ima širi okvir iz perspektive ekonomske antropologije (v. Hann 2011).

društvene rasprave bile su usmerene na problem artificijelnosti reproduktivnih tehnologija, koja se kontrastirala sa *prirodnom reprodukcijom*. Baš tako Stratern započinje raspravu o novim tehnologijama, uvodnim poglavljem pod naslovom „Veštački život“ (*Artificial life*) (Strathern 1992, 1). Ona navodi da je jedna farmaceutska kompanija pravila kampanju za promociju vantelesne oplodnje, naglašavajući *prirodnost* procesa kojim se beba razvija *prirodno* u materici (nakon tehnički posredovane implantacije), ali isto tako ističući da je želja roditelja za detetom *prirodna* (v. Strathern 1992). Jasna je bila potreba da se legitimizuje nova tehnologija kroz narativ prirodnosti. Kroz eufemizam „pomaganje oplodnje“, sakrivala se realnost procedure koja potpuno zamenjuje proces začeća (v. Franklin 2006). Ovde je Franklin previše naglasila supstitutivnu ulogu tehnologije. Ne može se reći da npr. homologna vantelesna oplodnja predstavlja potpunu zamenu za proces reprodukcije, ona ga samo ogoljuje u „turbo“ modalitetu (proizvodnje velikog broja jajnih ćelija, embriona itd.), ali suštinski *prirodnost* ostaje ugrađena u proces, što se vidi i u stopi uspešnosti postupaka koja korespondira u proseku sa prirodnim ciklusima (na duži rok posmatrano). Uprkos ovim ogradama, jasna je tendencija da se tehnologija predstavi kao skladni, dopunski deo prirodnih procesa.

Danas nestaje rasprava o artificijelnosti reprodukcije sa mračnim distopijskim predviđanjima, osim kod eksperimentalnih metoda (kloniranje ljudi ili ektogeneza). Kada je reč o standardnim metodama reproduktivne medicine, današnji informatori za korisnike usluga klinika za reproduktivnu medicinu stavljaju naglasak na efikasnost ponuđenih metoda. Takođe ističu prilagođavanje potrebama specifičnih medicinskih i socijalnih zahteva korisnika usluga. Uvođenje tehnologije u *prirodne* reproduktivne procese postepeno se odobrava čak i u rigidnijim religijskim sistemima, tako bar homologna vantelesna oplodnja postaje prihvatljiva (v. Ignjatović & Mijić 2017).

Umesto ubeđivanja u prirodnost medicinskih intervencija, danas klinike ističu „lepezu usluga“ prilagođenih specifičnim zahtevima pacijenata i efikasnost tretmana. Nudi se izbor poželjnih predispozicija buduće dece, od genetsko-zdravstvenih, do fizičkog izgleda, boje očiju i etničkog porekla (v. Kroløkke 2018; Ignjatović 2022). Primer vidimo u marketingu klinika usmerenom na pacijente. Ističe se empatičnost, prisnost i familijarnost, izbegava se separacija doktor–pacijent i emotivna podređenost pacijenta:

„Naša porodica ima tu privilegiju da je čine ljudi koji nisu u krvnom

srodstvu, ali kojih je svakog dana sve više, a ta porodica se zove nada, poverenje i život koji je želeo da se desi (...) Biranje klinike, kojoj želite da podarite poverenje da Vas učini roditeljem, velika je odluka. Važna je odluka. Želite da izaberete nekoga sa kime Vam je prijatno, nekoga ko Vas sluša, nekoga ko sluša Vaše telo, nekoga ko će povećati Vaše šanse da kući odete sa bebom... Mi nismo rame za plakanje već smo rame na koje možete da se oslonite.“⁴

Ovde dolazimo do drugog aspekta, načina organizacije i *cirkulacije* reproduktivnih praksi. Razumevanje mehanizama cirkulacije reproduktivnih praksi ostaje supstantivno pitanje za antropologiju. Pomenuta naturalizacija tehnologije počiva na inkorporiranoj „prirodnoj“ želji za potomstvom i ona pokreće proces razmene. U raspravi od pre trideset godina, Stratern navodi da je ova želja bazirana na dominantnoj konzumerističkoj podlozi kroz „presiju izbora“, da nastaje impuls koji tera aktere na tržište da zadovolje svoje potrebe, uključujući potrebu za potomstvom. Konzumeristička kulturna matrica je shvaćena kao okvir na koji se reprodukcija oslonila u novoj tehnološkoj formi, prevazilazeći okvir „lečenja neplodnosti“ (v. Strathern 1992).

Zaista, nove reproduktivne tehnologije ujedno šire potencijalno tržište sa *uslugama* koje su bile nezamislive ranije: reprodukcija bez partnera, mogućnost odlaganja roditeljstva zamrzavanjem sopstvenih ćelija, posthumna reprodukcija sa biološkim materijalom preminulog. Ipak, komercijalizacija nije jedini, a često ni dominantni aspekt ovih promena.

Danas postoje regulativni modeli razmene reproduktivnih tkiva i usluga koji se razlikuju između država, ali i unutar njih, za različite tipove tehnoloških procedura ili korisnika (v. Ignjatović 2018). Još uvek je nejasno da li su nove reproduktivne prakse tržišno, (kvazi)tržišno, javno ili zajedničko dobro u antropološkom smislu. Čak i razlike između altruističkog, komercijalnog ili mešovitog tipa regulacije neke reproduktivne prakse imaju nijanse u određenim aspektima. Autorka jednog novijeg antropološkog istraživanja o donaciji oocita uvodi koncept „tržište poklona“ na tragu teorijskog modela M. Stratern o tenziji između dara i robe (Kroløkke 2018, 143–144; Strathern 1988). To znači da reproduktivne materije (jajne ćelije, placenta, urin) nisu ni dar ni roba, već se nalaze negde na kontinuumu između dara (*gift*) i robe (*commodity*). Zanimljivo je da nedavne etnografske studije o reproduktivnim ćelijama i tkivima (npr. Waldby, 2019; Kroløkke,

⁴ Jevremova. 2023. Jevremova je Nada, Poverenje i Život koji želi da se desi.

2018) ne pominju studiju M. Stratern o novim reproduktivnim tehnologijama, već radije koriste njene tekstove o daru i robi.

Cirkulacija reproduktivnih praksi postaje složenija danas nego pre trideset godina. Nedavna istraživanja uvode pojam *reproduktivnog otpada*, koji nije bio anticipiran pre trideset godina. To znači da se vrednost definiše kroz upotrebnu vrednost materijala koji ima potencijal za dalju upotrebu: višak embriona se donira, placenta se konzumira, urin trudnica se koristi kao izvor hormona za procedure vantelesne oplodnje itd. (v. Kroløkke 2018). Potpuno se desakralizuje reproduktivna materija, što je u skladu sa širim tendencijama poželjnog recikliranja biološke materije (npr. transplantacija organa i tkiva). Danas antropolozi istražuju entitete kao što je placenta, urin i fluidi koji su povezani sa reprodukcijom. Dobar primer je korišćenje placente kao paradigma ovih procesa u reprodukciji. Placenta postaje predmet interesovanja kozmetičke industrije, ali dobija takođe vrednost kao „suplement“ za konzumiranje. Umesto biomedicinskog otpada, placenta dobija status „eliksira“ koji ukida tabu konzumiranja ljudskih organa (v. Kroløkke 2018). Ovaj trend je deo šireg kulturnog pokreta koji ističe „prirodno“ kao jedino ispravno i poželjno, povratak sirovoj hrani, prirodnim materijalima, prirodnom porođaju, dojenju itd. (v. Ignjatović, Buturović & Hristić 2015). U tom kontekstu ima smisla razmatrati budućnost semiotičkih granica reproduktivnih tkiva.⁵ U savremenom modalitetu kada žene konzumiraju „prepakovanu“ placentu, ova kulturna praksa ne pokreće dilemu oko statusa placente (da li jedući placentu, majka „jede“ bebu ili deo sebe?) (v. Kroløkke 2018). U pitanju je praksa fokusirana na individuu i njenu zdravstvenu korist od takvog „eliksira“, pa se u tom smislu može povezati sa subjektivnošću komercijalizovanoga selfa (v. Strathern 1992).

⁵ Zanimljivo je da M. Stratern nije anticipirala komercijalizaciju reproduktivnih materija poput placente, već je govorila o placenti u sasvim drugom kontekstu. Ukazivala je na *sveti* status placente kod plemena Mekeo, čiji pripadnici su zakopavali krvna tkiva (uključujući placentu) na posebna mesta (v. Mosko 1985; Strathern 1992). Stratern govori da su pripadnici plemena 'Are'Are sa Solomonskih ostrva shvatali placentu kao deo osobe, ali i kao posebnu osobu nakon odvajanja pri porođaju (v. Strathern 1992).

Reproduktivni akteri i zajednice: bioentiteti i „bio-etniteti“

Kroz antropološko istraživanje novih reproduktivnih tehnologija u rasponu od trideset godina, uočavamo važne odlike onoga što Rabinov naziva „antropologijom savremenosti“ (Rabinow 2008). Antropološko razumevanje „naše“ savremenosti podrazumeva da se shvati *anthropos* i njegov *bios* koji se radikalno menja sa novim tehnološkim promenama (v. Rabinow 2008). Nova biosocijalnost, prema Rabinovu, podrazumeva da će priroda biti osvojena i izmenjena tehnologijom, ali i da će „društveno“ biti modifikovano tako da se formiraju identitetske kategorije koje povezuju ljude po zajedničkom hromozomu ili genetskoj bolesti (Rabinow 1992). Na tragu ovih ranih anticipacija, šta su danas „nove reproduktivne zajednice“ i identitetski markeri?

Današnje razumevanje reproduktivnih aktera oslanja se na antropološke uvide od pre trideset godina, posebno postavka koja reprodukciju centrira oko (potencijalnog) roditelja kao potrošača. To je na liniji onoga što Strathern naziva „prinudna subjektivnost“ (Strathern 1992, 138). Nekadašnja „prirodna potreba“ ili „nagon za potomstvom“ ugrađena je u ponudu novih reproduktivnih tehnologija (Strathern 1992, 132). U tom okviru nastaju novi reproduktivni akteri. Antropolozi se usmeravaju na relacije koje se razvijaju između pacijenata, doktora, osoblja, države, farmaceutskih kuća, ali se diversifikuje i dalje, na podvrste pacijenata (donori, name-ravani roditelji, žene koje zamrzavaju jajne ćelije itd.).

Neki autori tvrde da nastaje nova reproduktivna globalna ekonomija koja perpetuira podelu na bogati Sever/Zapad i siromašni Jug (v. Waldby 2019). Globalna donacija jajnih ćelija, surogat-materinstvo i ostale reproduktivne usluge, zaista često jesu društveno stratifikovane na globalnom tržištu: bogati su korisnici, a siromašni obezbeđuju reproduktivne usluge. Ipak, treba imati u vidu različite regulative koje unose razlike među sistemima, da podele nisu uvek klasne ili „kolonijalne“. Jasno je da postoje ogromne razlike u regulativi i pristupu određenim tehnologijama između država, jer nisu sve metode dozvoljene u svim zdravstvenim sistemima, razlikuju se njihovi modaliteti regulative koji variraju od altruističnog do komercijalizovanog. Takođe postoje razlike između raznih kategorija reproduktivnih aktera u svakom društvu koje presecaju rodne i klasne podele (v. Ignjatović 2018). Na primer, nemaju svi muškarci isti pristup reproduktivnim tehnologijama u okviru istog regulatornog sistema. Medicinski

infertilni muškarci sa azoospermijom nisu imali mogućnost da ostvare roditeljstvo dok nisu postojale banke reproduktivnih ćelija, a svakako nisu imali pravo na sredstva državnog zdravstvenog fonda (v. Ignjatović 2018). Dakle, razlike u pravima i dostupnosti novih reproduktivnih tehnologija stvaraju okvir za različita iskustva i pozicije aktera, pa i identitetske procese koji se odvijaju u „pregovaranju“ aktera sa sistemom da pronađu najbolju mogućnost za svoju reproduktivnu nameru.

Ako su akteri različiti, postavlja se legitimno pitanje antropologa: da li nastaju nove *zajednice* kroz nove reproduktivne prakse? Da li *rasni i etnički identiteti* dobijaju drugačiji smisao u novim reproduktivnim praksama? Uporedo sa pomenutim reproduktivnim nejednakostima pojavio se novi reproduktivni *kosmopolitizam*, o čemu nije bilo mnogo reči na početku intenzivnije primene novih reproduktivnih tehnologija.⁶ Kroz izbor genetičkog materijala, neke antropološke kategorije, kao što su rasa, etnička pripadnost, fenotipovi i fizičke karakteristike, izuzimaju se od političkih implikacija. Detabuizirana je selekcija poželjnih osobina zamišljenih budućih beba. Ovde se nove tehnološke prakse naslanjaju delimično na postojeće postupke pri usvajanju dece, ali samo prividno. Interes nameravanih roditelja stavlja se u prvi plan kroz formu anticipirane poželjne budućnosti dece, a ne suštinski interes dece. Pri tome treba istaći da još uvek postoji neizvesnost u konačnom ishodu izgleda i odlika deteta, imaginarnih karakternih osobina ili talenata deteta koji se očekuju, odnosno „planiraju“ tehnološkim metodama. Ovaj proces izbora jeste donekle u sferi imaginarne eugenike. Ideja genetski zasnovanog etniciteta, iako velikim delom kvazinaučna, dobija svoje političke implikacije.⁷ Ovde dolazimo do pitanja kako se ove imaginarne biološke „činjenice“ društveno legitimiziraju, što nas vraća na klasični antropološki pojam srodstva.

⁶ Zanimljivo je da Strathern pominje kosmopolitizam, ali ne u kontekstu novih tehnologija, već u raspravi o hibridnosti i kreolizaciji kao modelu za objašnjenje nekih fenomena (v. Strathern 1992).

⁷ Primer je nedavno omogućen uvoz reproduktivnog materijala za proces potpomognute oplodnje u Srbiji (iako je zakonska mogućnost postojala ranije). Ovaj postupak je izazvao veliko interesovanje potencijalnih korisnika, ali je pokrenuo otpor i kritike desno orijentisanih stranaka i grupa koje su ukazivale na to da će se na taj način ugroziti „srpski genom“. U javnom diskursu je uglavnom ova teza nailazila na podsmesljive reakcije (*Vreme* 2022).

Srodstvo kao koordinata novih reproduktivnih praksi

Frenklin dobro opisuje komplikovan odnos antropologa prema biološkim aspektima srodstva – to je „(...) močvara u koju se lako upada, a ne može se preskočiti“ (v. Franklin 2001, 302, moj prevod). Pre trideset godina, u javnom diskursu su snažno kritikovane očekivane posledice novih reproduktivnih tehnologija na srodstvo. Smatralo se da ovakav efekat treba sprečiti strogom regulativom. U političkim debatama u Britaniji, korišćena je argumentacija o razlikovanju genetskog srodstva i kulturno definisanog srodstva, kao i da će ljudi uvek dati prednost ljudima sa kojima su biološki povezani (v. Strathern 1992). Ove tvrdnje su počivale na istraživanjima evolutivne biologije i evolutivne psihologije o srodničkom altruizmu (v. Hopcroft 2009). Pretpostavka antropologa je bila da će tadašnji odnos prema novim reproduktivnim tehnologijama uticati na shvatanje srodstva, a time i povezanosti između ljudskih bića.

Pre trideset godina antropolozi su pošli od toga kako se nove reproduktivne prakse uklapaju u dominantno zapadno razumevanje srodstva koje ne počiva na odnosima (kao melanežanske kulture), već na jedinki ili osobi. U zapadnim društvima, dete je anticipirana osoba sa intrinzičnim razvojem, ima fizičke faze razvoja i smešteno je u okruženje koje čine razne prirodne i društvene potrebe deteta. Sa dolaskom novih tehnologija, centar generisanja reproduktivnih praksi su (budući) roditelji kao individue sa svojim željama (želja za potomstvom sa nijansiranjem opcija) (v. Strathern 1992). Tačnije, nije se centar generisanja pomerio, jer je uvek bio, logično, ishod želja, planova i namera odraslih budućih nameravanih ili nenameravanih roditelja. Promenio se raspon manipulacije biološkim, u kombinaciji sa komercijalnim apetitima onih koji usluge pružaju. U takvom okviru, očekivalo se opadanje značaja srodstva, shvaćenog kao odnosa zasnovan na biološkoj, genetskoj vezi. Ova teza bi se uklapala u predviđanje da će „genski determinizam“, tj. pokušaj da se sve razlike utemelje na genetski mapiranim razlikama, dovesti do inflacije ovog kriterijuma (v. Rheinberger 2000).

Međutim, ideja opadanja značaja biološke osnove srodstva pojavila se pre ulaska novih reproduktivnih tehnologija. Prirodnost srodstva je dovedena u pitanje Šnajderovom tezom da su i prirodne činjenice „socijalne konstrukcije“ (v. Carsten 2003; Schweitzer 1993). Biološke činjenice imaju simbolički i konstitutivni značaj, a posebno je važna uloga biološkog

znanja u poimanju bioloških činjenica (v. Franklin 2001). Ovo je bitno u kontekstu novih reproduktivnih tehnologija, gde se medicinski, naučni pristup reprodukciji stavlja u prvi plan. Pre novih tehnologija, biološko je bilo shvaćeno kao „prirodno“ (v. Strathern 1992). Ako se srodstvo shvati kao „društvena činjenica utemeljena u prirodnim činjenicama“ (v. Strathern 1992, 16), koja povezuje prirodu (začće) i društvo, onda je ulazak novih reproduktivnih tehnologija pomerio ovu granicu time što interveniše u „domenu prirodnog“. Nove tehnologije menjaju logiku prirodnog koje se smatralo nepromenljivim, za razliku od srodstva, sastava domaćinstva, oblika bračnih odnosa, koji su prihvatani kao promenljivi i kulturno različiti (v. Strathern 1992). Iako se oduvek razlikovalo društveno, zakonsko i biološko roditeljstvo (v. Cutas & Smajdor 2019), današnje opcije otvaraju mnogo više mogućih identitetskih i institucionalnih kombinacija.

Pošto se danas *biološkim* može upravljati više nego ikada ranije, ono gubi svoju „prirodnost“, pa se nove tehnologije zapravo „naturalizuju“, kako je ranije rečeno. Međutim, ako „biološko“ više nije prirodno, već je upravljivo i savladivo, da li se odvija *debiologizacija* ili *hiperbiologizacija* srodstva? Postoje argumenti za obe opcije. Sa jedne strane, izgleda da opstaje kulturni obrazac genskog centrizma u ljudskoj reprodukciji (v. Waldby 2019). Još uvek je dominantna kulturna norma bionormativnost, odnosno regulatorno favorizovanje biološki (genetski) povezanih roditelja sa decom (v. Baylis & McLeod 2014). Regulatorni okvir se menjao u pravcu garantovanja prava na informacije o genetskom poreklu za decu rođenu iz doniranih polnih ćelija / embriona. Genocentrizam je očigledan i u krioprezervaciji oocita da bi se očuvalo sopstveno genetsko nasleđe („generacijsko vreme“) (v. Waldby 2019). Sa druge strane, koncepti generacijskog vremena i generacija kao genetskih markera preispitani su u nedavnim debatama o tehnikama zamene mitohondrija (v. Waldby 2019). Takođe uvek postoji selektivnost u genetskom mapiranju srodstva kada se koriste reproduktivne tehnologije. Tako se u slučaju inseminacije donorskim reproduktivnim materijalom kod ortodoksnih Jevreja, prioritet daje procesu kojim se dolazi do materijala, a ne samoj genetskoj osnovi. Da bi se izbegla zabrana masturbacije (kao neizbežni korak procesa), radije se bira ne-jevrejski donor, a onda se srodnička uloga tog donora potpuno briše, a priznaje isključivo srodstvo po majci (v. Carsten 2003).

Druga istraživanja potvrđuju da odnos prema biološkom ili genetskom utemeljenju srodstva (roditeljstva) nije tako jednostavan. Postoji ambiva-

lencija u vezi sa genetskim nasleđem kod nameravanih roditelja kroz „benevolentnu eugeniku“. Nameravani roditelji „biraju“ gene i karakteristike donora, ali onda pokušavaju da „izbrišu“ ovu genetsku pozadinu kako bi utemeljili svoj roditeljski identitet. Na primer, odlazak u inostranstvo može biti rezultat teškoće da se dođe do oocita u svojoj zemlji (sa dominantnim altruističkim okvirom i obaveznim registrima donora), ali može se posmatrati i kao psihološki mehanizam za radikalno razdvajanje, za *odvajanje* identiteta deteta od genetskog porekla makar u nekom imaginarnom smislu.

Ovi procesi se dobro vide kod novih tipova porodičnih zajednica. Tako LGBT roditelji pokazuju tendenciju ka prioritizaciji biogenetskog srodstva nakon raskida partnerske zajednice. U slučaju raskida porodične zajednice, roditelji iskazuju „prirodnu“ brigu za decom sa kojom su genetski povezani, čak se konsenzualno i prećutno takve podele starateljstva dešavaju. Međutim, ako su deca usvojena u LGBT porodičnoj zajednici, nakon raskida opstaje izgrađena srodnička veza između roditelja i usvojene dece, bez obzira na to sa kim deca ostanu u zajednici (v. Birenbaum-Carmeli 2019). Ovde se vraćamo na klasične antropološke teorije srodstva koje mogu da nadomeste neke nedostatke socijalno-konstruktivističkih pristupa. Neke studije pokazuju da se srodnička veza „pregovara“ kod alternativnih porodičnih zajednica na sličan način kao u „standardnim“ porodicama oslanjajući se na prakse „pokazivanja“ (*family display*) (v. Almack 2011). Srodničko (ne nužno genetsko) povezivanje kao posebna kulturna praksa ostaje tačka esencijalizacije, posebno u situacijama složenog eksternog procesa legitimisanja srodstva, npr. transnacionalnih porodica gde je roditelj u jednoj državi priznati roditelj, a u drugoj nije (v. European Commission 2021).

Rodni identitet i nove reproduktivne prakse: „razrođnjavanje“ reprodukcije?

Rodna dimenzija reprodukcije menja se dvostruko sa novim tehnologijama. Menja se dominantan kulturni model reprodukcije koji ima svoju binarnu strukturu. Pre trideset godina, antropolozi su smeštali nove reproduktivne tehnologije u postojeći kulturni model koji priča „naučnu bajku“ o jajnoj ćeliji i spermatozoidu: jajna ćelija je pasivna, potrošiva, deficitarna, dok se muški reproduktivni materijal proizvodi u izobilju, aktivno i

obilato se obnavlja (v. Martin 1991). Kritike stereotipa o statičnoj jajnoj ćeliji i aktivnom spermatozoidu iz antropološke (feminističke) perspektive oslanjaju se na nova naučna otkrića o ćelijskim procesima koji podrazumevaju „aktivnu“ ulogu jajne ćelije. Ujedno je kritikovan novi stereotipni model reprodukcije koji „saradnju“ muške i ženske ćelije u procesu oplodnje tumači kao „agresivnost“ jajne ćelije (v. Martin 1991). U antropološkom smislu je važna promena koju donose nova naučna saznanja o ljudskoj reprodukciji (uloga mitohondrija u ženskim ćelijama) i medicinske mogućnosti manipulacije oocitima (donacija, krioprezervacija). U istraživanjima donacije oocita, fokus se, očekivano, stavlja na ženske reproduktivne ćelije u odabiru genetskog materijala, na genetsku majku, ali to se dešava čak i u slučaju dvostruke donacije (jajna ćelija i spermatozoida) (Waldby 2019, 106). Ovde se postavlja pitanje da li se pomeramo od antropološki dominantnog genetskog spermocentrizma ka *oocentrizmu*. Odnosno, da li pomeranje klatna ka *oocentrizmu* istovremeno vodi matrifokalnosti i menja suštinski poznate kulturne idiome ženske plodnosti (otkucavanje biološkog sata i sl.)?

Zatim, menja se identitetski segment reprodukcije, koji je takođe bio uglavnom rodno binaran. Nove reproduktivne tehnologije su omogućile da se rodno-reproduktivni identitet desegmentira, da se omogući koegzistencija različitih identiteta koji prevazilaze binarni dualizam rodnosti, što nas približava modelu rodnosti koji Stratern uočava kod Melanežana. To znači da se menja rodna dimenzija ljudske reprodukcije koja je evolutivno bila dominantna odrednica procesa reprodukcije i reproduktivnog ponašanja. Novi modaliteti postajanja/nastajanja majčinstva mogu „razdvojiti majčinstvo na niz majčinskih agenata“ (Waldby 2019, 192). Identitet majčinstva se razlaže (biološka – donor i nameravana – socijalna).

Treba naglasiti jednu promenu u životnom ciklusu ili životnom toku, koja je bila u domenu eksperimentalnog pre trideset godina, a može postati važan faktor rodnosti reprodukcije. U pitanju je zamrzavanje sopstvenih jajnih ćelija, što nekada nije imalo tako veliku uspešnost, a danas postaje realna opcija za žene (v. Waldby 2019). Vremenski horizont reprodukcije u okviru životnog toka se menja i prestaje da bude linearan kao u dosadašnjoj evolutivnoj omeđenosti rađanja. Zamrzavanje jajnih ćelija omogućava odlaganje individualnih prelaza između životnih faza, što je bilo evolutivno praktično isključeno za žene. Tehnološki je moguće neodređeno pomeranje faze rađanja u biološki postreproduktivnu fazu života žene, i to sa sopstve-

nim biološkim materijalom. Ove promene nisu anticipirane pre trideset godina, a danas postaju veoma važne. Potreban je nov antropološki pristup životnom toku koji je uvek bio segmentiran kroz faze. Obredi prelaza koji se odnose na reprodukciju bili su važan deo antropoloških istraživanja (v. Van Gennep 1909 [1981]). Danas liminalnost postaje posebno značajna faza, jer zamrzavanje jajnih ćelija nije samo tehnički postupak već služi kao praksa – obred odloženog prelaza žene u majčinstvo.

Da li ovi procesi ukazuju na to da se smanjuju reproduktivne nejednakosti zasnovane na polu (rodu) i da se reproduktivna pozicija žene zaista promenila? Da li je vreme za novu „naučnu bajku“ o „stogodišnjem“ oocitu koji se „bude“ i ulaze u reprodukciju u poznim godinama starosti žene? Sa jedne strane, tehnološke opcije koje se otvaraju za žene ujedno vode i legitimisanju socijalnih razloga za upravljanje rađanjem. Izgleda da nove reproduktivne tehnologije deluju osnažujuće i oslobađajuće, odnosno žene imaju veću kontrolu nad svojom plodnošću: „Sposobnost da se jajne ćelije čuvaju znači da se plodnost može akumulirati, organizovati kroz materijalne zalihe, zadržati kroz vreme i premeštati u fizičkom prostoru“ (Waldby 2019, 144, moj prevod). Ne samo da neke žene mogu odložiti vreme rađanja, druge žene mogu da doniraju svoje jajne ćelije, a treće mogu da iskoriste jajne ćelije drugih žena (v. Ignjatović 2022).

Sa druge strane, nove tehnološke opcije nisu bez rizika i ukazuje se na negativne aspekte reproduktivnog otuđenja i reprodukcije zavisne od tehnologije (v. Waldby 2019).⁸ Javljaju se novi reproduktivni akteri koji modeluju ljudsku reprodukciju (klinike i banke reproduktivnog materijala). Tehnološki potpomognuta reprodukcija ne može biti sprovedena izvan medicinskih okvira i sofisticirane tehnologije. To daje nadu i osećaj kontrole nad sopstvenim reproduktivnim „biološkim satom“, ali problemi sa odloženim majčinstvom time ne nestaju. Bez tehnoloških rešenja, jajne ćelije se nalaze u telu i „propadaju“, što mi ne kontrolišemo, ali možemo da delamo planiranjem rađanja. Jednom kada su jajne ćelije uskladištene u banci reproduktivnih ćelija, poveravamo budućnost drugome ko utiče na to da li će ćelije preživeti kada nam budu potrebne (v. Ignjatović 2022; Waldby 2019).

⁸ Takođe se ističe da reproduktivni altruizam ostaje rodno determinisan, tako što nameće altruističko ili bar formalno altruističko doniranje reproduktivnih ćelija (oocita) ali i reproduktivno značajnih fluida (urin trudnica koji se koristi kao izvor reproduktivnih hormona) (v. Kroløkke 2018).

Zaključak: antropološko „sito“ u susretu sa novim reproduktivnim praksama

Promene koje donose nove reproduktivne tehnologije privlače pažnju zbog svoje etičke bremenitosti, ali njihova antropološka relevantnost je nesumnjiva. Potencijalni efekat novih reproduktivnih tehnologija nije merljiv sa bilo kojim prethodnim razdobljem ljudske istorije i zahteva nove filozofsko-antropološke uvide. Ipak, treba pažljivo odmeriti antropološke implikacije novih tehnologija u reprodukciji. U kojim aspektima se ogleda značaj novih reproduktivnih tehnologija za antropologiju i njenu budućnost? Pogledajmo tri moguće grupe razloga.

Prvi odgovor bi mogao biti da nove reproduktivne tehnologije donose značajnu promenu u *kontroli procesa prokreacije*. Visok (ali ne apsolutni) stepen kontrole ishoda reprodukcije u svakoj tački procesa, značajno menja antropološku dimenziju reproduktivnih praksi. Međutim, reproduktivne prakse su i pre tehnoloških inovacija bile regulisane, usmeravane, nadzirane, potpomognute ritualnim ili tehničkim pravilima i protokolima. Setimo se plemena Mekeo. U ranoj fazi braka, u skladu sa teorijom o začecu, pre zatrudnjivanja odvijala se „fetalizacija“ koja nije samo spoljašnja (seksualnim činom), već i unutrašnja, strogim načinom ishrane žene koji podrazumeva ogromne količine određene vrste hrane (v. Mosko 1983; Strathern 1992). Drugi mogući odgovor je *široka primena* novih reproduktivnih praksi u gotovo svim savremenim društvima. Međutim, relevantnost novih reproduktivnih tehnologija za antropologiju ne proizlazi iz njihove masovnosti u savremenim društvima. Uprkos senzacionalističkom pristupu u medijskom diskursu, jasno je da su tehnološki potpomognute reproduktivne prakse još uvek marginalne forme ljudske reprodukcije. Ne možemo govoriti o dominaciji tehnološki posredovanih oblika ljudske reprodukcije, ma koliko bila „naturalizovana“ njihova primena. Treći odgovor bi mogao biti da značaj za antropologiju ne proizlazi iz *radikalnosti očekivane antropološke promene*, kao što bi se moglo pomisliti iz bioetičkih rasprava koje razrađuju ekstremne „scenarije“ i eksperimentalne metode, kao što su ektogeneza ili kloniranje. Ipak, videli smo da opstaju neke antropološke konstante kod novih reproduktivnih praksi (srodničke ili identitetske odrednice).

Konsolidacija polja reprodukcije pokreće pitanje metodoloških pristupa, odnosno subdisciplinarnih i interdisciplinarnih granica antropologije.

Pitanje je da li razumevanje antropoloških aspekata novih reproduktivnih tehnologija pripada prvenstveno medicinskoj antropologiji. Redovni medicinski pregledi, medikamentozna terapija, porođaj u bolnici itd. već uveliko jesu ustaljene prakse koje proces reprodukcije smeštaju u medicinsko okruženje. Međutim, danas se čak i „prirodne“ reproduktivne prakse odvijaju kroz razne medicinske procedure u fazama pre trudnoće, tokom trudnoće, nakon porođaja, u periodu ranog roditeljstva itd. Recimo, omasovljenje prenatalnih testova za utvrđivanje rizika od raznih bolesti (monogenske bolesti, hromozomski poremećaji itd.) postaje deo „upravljanja rizikom“ u periodu pre trudnoće ili u ranoj fazi trudnoće. Ono se utemeljuje u kulturi (kontrole) rizika koja predstavlja dominantnu kulturnu praksu (v. Ignjatović, Buturović & Hristić 2015).⁹

Okolnosti ljudske reprodukcije koja je sve više vođena visokom tehnologijom zahtevaju nove interdisciplinarne veze, pa se može govoriti o antropologiji bioentiteta koji prevazilazi domen reprodukcije.¹⁰ Antropologija je dobila zadatak da objasni biologizovani i medikalizovani model ljudske egzistencije. Pitanje je da li treba slediti posthumanističke okvire koji preispituju ontološko i semiotičko utemeljenje razlike humano–subhumano. Istina je da telesne ćelije i tkiva više nisu sastavni delovi tela, već se uklanjaju, premeštaju, usađuju u laboratorijama i bankama tkiva razne subhumane bioentitete: telesne tečnosti, reproduktivne ćelije, gamete, embrione, matične ćelije. Jedan pravac istraživanja bi mogao razmotriti potencijal dejstvenosti Laturovog aktanta (v. Latour 2005).

U radu smo pokazali da je odnos antropologije i tehnologije dvosmeran. Antropološki uvidi omogućavaju da razumemo nove reproduktivne prakse, ali takođe, antropologija mora da prilagodi svoj teorijski i metodološki aparat u susretu sa saznajno izazovnim predmetom proučavanja. U skladu sa interdisciplinarnim tendencijama, razvijaju se metodološka rešenja. Tako se danas često koristi bioetnografija, kojom se povezuje biološki i etnografski materijal fokusirajući se na relacioni aspekt fenomena, kao i asamblaż etnografija (*assemblage ethnography*) kojom se traga za tim kako

⁹ Tako se prenaplašava uticaj svega što budući roditelji čine u prenatalnom periodu za budućnost deteta, ne samo njihovog zdravstvenog već i psihološkog i društvenog blagostanja i statusa. Ističe se da je bitno šta jedu, kako razmišljaju, koliko vežbaju, mnogo pre nego što dođe do začeca. Ovaj novi idiom se dobro vidi u jednoj poruci u priručnicima za buduće majke da paze šta jedu, jer je svaki zalogaj važan (*every bite counts*) (Wolf 2011, 78; v. Ignjatović, Buturović & Hristić 2015).

¹⁰ Nove reproduktivne tehnologije povezane su sa regenerativnom medicinom. Kao što smo pokazali, ne samo da se posteljica konzumira već se koristi za matične ćelije.

se povezuju „ljudi, stvari, tehnologije mediji i tekstovi“ (Waldby 2019, 9). Zadaci koje nameću nove reproduktivne tehnologije imaju epistemološke, metodološke i praktične implikacije za antropologiju. Kao što je rekla M. Strathern pre trideset godina, (tadašnje) „nove tehnologije“ već pripadaju sadašnjosti, jer je budućnost ono što sada zamišljamo (Strathern 1992, 5). Dakle, treba prvo pogledati kako je prošlost bila anticipirana (nekada) kao budućnost da bismo razumeli sadašnjost, i možda, budućnost.

Literatura

- Almack, Kathry. 2011. “Display Work: Lesbian Parent Couples and Their Families of Origin Negotiating New Kin Relationships”. In: *Displaying Families*, (prir.) Esther Dermott & Julie Seymour, 102–118. London: Palgrave Macmillan.
- Baylis, Françoise & Caroly McLeod. 2014. “Introduction”. In: *Family-Making: Contemporary Ethical Challenges*, (prir.) Françoise Baylis & Carolyn McLeod, 1–7. Oxford: Oxford University Press.
- Bell Lindsey, Rajesh Chowdhary, Jun S. Liu, Xufeng Niu & Jinfeng Zhang J. 2011. “Integrated Bio-Entity Network: A System for Biological Knowledge Discovery”. *PLoS ONE* 6 (6): e21474.
- Birenbaum-Carmeli, Daphna. 2019. “Negotiating Kinship: On Disassembling Same-Sex Families with Children”. *Journal of GLBT Family Studies* 16 (4): 385–401.
- Carsten, Janet. 2003. *After kinship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cutas, Daniela & Anna Smajdor. 2019. “Reproductive technologies and the family in the twenty-first century”. In: *The freedom of scientific research*, (prir.) Simona Giordano, Lucio Piccirillo & John Harris, 57–70. Manchester: Manchester University Press.
- Franklin, Sarah. 2001. “Biologization revisited: Kinship theory in the context of the new biologies”. In: *Relative values: Reconfiguring kinship studies*, (prir.) Sarah Franklin & Susan McKinnon, 302–325. Durham: Duke University Press.
- Franklin, Sarah. 2006. “Origin stories revisited: IVF as an anthropological project”. *Culture, medicine and psychiatry* 30: 547–555.
- Ginsburg, Faye & Rayna Rapp. 1991. “The Politics of Reproduction”. *Annual Review of Anthropology* 20: 311–343.

- Han, Sallie & Cecilia Tomori. 2022. "Introduction to the Routledge handbook of anthropology and reproduction". In: *The Routledge handbook of anthropology and reproduction*, (prir.) Sallie Han & Cecilia Tomori, 1–16. London and New York: Routledge.
- Hann, Cris & Hart Keith. 2011. *Economic Anthropology*. Cambridge: Polity Press.
- Hopcroft, Rosemary L. 2009. "The Evolved Actor in Sociology". *Sociological Theory* 27 (4): 390–406.
- Ignjatović, Suzana. 2022. "New Perspectives on Bioentities in Human Reproductive Lives: Oocytes, Urine, and Placentas". *Anthropological Notebooks* 28 (2): 1–12.
- Ignjatović, Suzana. 2018. „Bioetičke dileme i regulacija reproduktivnih prava u Srbiji i Evropskoj uniji u komparativnoj perspektivi“. U: *Ka evropskom društvu – ograničenja i perspektive*, (prir.) Lilijana Čičkarić & Aleksandar Bošković, 242–261. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Ignjatović, Suzana & Emilija Mijić. 2017. "New Reproductive Technologies and religion in Serbia and Croatia". In: *Religion in Contemporary Society*, (prir.) Mirko Blagojević & Zlatko Matic, 115–132. Belgrade: Institute of Social Sciences; Pozarevac: Department of Education and Culture, Serbian Orthodox Diocese of Branicevo.
- Ignjatović, Suzana. 2015. „'Eshatološka' rasprava o budućnosti antropologije. Koncept krize antropologije u zborniku The End of Anthropology“. *Etnoantropološki problemi* 10 (1): 43–54.
- Ignjatović, Suzana, Željka Buturović & Ljubomir Hristić. 2015. "Breastfeeding as the New Cultural Taboo". *Anthropological Notebooks* 21 (1): 135–144.
- Kroløkke, Charlotte. 2018. *Global Fluids. The Cultural Politics of Reproductive Waste and Value*. Oxford, New York: Berghahn Books.
- Latour, B. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Martin, Emily. 1991. "The egg and the sperm: How science has constructed a romance based on stereotypical male-female roles". *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 16 (3): 485–501.

- Mosko, Mark S. 1985. *Quadripartite Structures: Categories, Relations, and Homologies in Bush Mekeo Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rabinow, Paul. 2008. *Marking Time: On the Anthropology of the Contemporary*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Rabinow, Paul. 1992. "Artificiality and Enlightenment: From Sociobiology to Biosociality". In: *Incorporations* (Zone 6), (prir.) Jonathan Crary, Sanford Kwinter, 234–52. New York: Urzone.
- Rheinberger, Hans-Jorg. 2000. "Beyond nature and culture: modes of reasoning in the age of molecular biology and medicine". In: *Living and Working with the New Medical Technologies*, (prir.) Margaret Lock, Alan Young, & Alberto Cambrosio, 19–30. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schweitzer, Peter. 1993. *Dividens on Kinship*. London and New York: Routledge.
- Spiro, Melford. 1993. "Is the Western conception of the self 'peculiar' within the context of the world cultures?". *Ethos* 21 (2): 107–153.
- Strathern, Marilyn. 1992. *Reproducing the future: anthropology, kinship and the new reproductive technologies*. New York: Routledge.
- Van Gennep, Arnold. 1909 [1981]). *Les rites de passage*. Paris: Éditions A. et J. Picard.
- Waldby, Catherine. 2019. *The Oocyte Economy. The Changing Meaning of Human Eggs*. Durham, London: Duke University Press.
- Wolf, Joan B. 2011. *Is Breast Best? Taking on the Breastfeeding Experts and the New High Stakes of Motherhood*. New York: NYU Press. Kindle Edition.

Izvori

- European Commission*. 2021. Regulation on the recognition of parenthood between Member States. Ref. Ares(2021)2519673 - 14/04/2021.
- European Society of Human Reproduction and Embryology*. 2018, July 3. More than 8 million babies born from IVF since the world's first in 1978: European IVF pregnancy rates now steady at around 36 per-

cent, according to ESHRE monitoring. ScienceDaily. www.sciencedaily.com/releases/2018/07/180703084127.htm (pristupljeno 24. februara 2023).

Jevremova. 2023. Jevremova je Nada, Poverenje i Život koji želi da se desi. <https://jevremova.rs/zasto-izabrati-jevremovu/o-nama/> (pristupljeno 15. februara 2023).

Vreme. 2022. Reakcije na pokret Dveri: Da objasne šta je čisti srpski genom. <https://www.vreme.com/vesti/reakcije-o-pokretu-dveri-da-objasne-sta-je-cisti-srpski-genom/> (pristupljeno 26. februara 2023).

Zakon o biomedicinski potpomognutoj oplodnji. 2017. Službeni glasnik RS, 40/2017.

**HORIZONS OF THE FUTURE:
ANTHROPOLOGICAL AND OTHER SCIENTIFIC APPROACHES**
Collection of papers

Cover design & Prepress
Aleksandar Pavlović

Print:
SAJNOS, Novi Sad

Circulation:
300

ISBN
978-86-7587-120-0

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.7: 121(082) 316.776:004.946]:39(082) 502:572(082)

ХОРИЗОНТИ БУДУЋНОСТИ : антрополошки и други научни приступи / уредници Бојана Богдановић Кристијан Обшуст ; [превод на енглески Емина Јеремић Мићовић, аутори] = Horizons of the future : anthropological and other scientific approaches / editors Bojana Bogdanović, Kristijan Obšust ; [translation into English Emina Jeremić Mićović, authors]. - Нови Сад : Архив Војводине ; Београд : Етнографски институт САНУ, 2023 (Нови Сад : Сајнос). - 284 стр. : илустр. ; 24 cm

Радови на срп., хрв. или енгл. језику. -Текст ћир. и лат. - Тираж 300. - Реч уредника: стр. 11-13. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Регистар.

ISBN 978-86-7587-120-0 (ЕИСАНУ)

1. Богдановић, Бојана, 1980- [уредник] [аутор додатног текста] 2. Обшуст, Кристијан, 1986- [уредник] [аутор додатног текста] а) Антропологија -- Зборници б) Дигитална култура -- Зборници в) Животна средина -- Заштита -- Антрополошки аспект -- Зборници

COBISS.SR-ID 127697673

